

Štědroň, Miloš; Šlosar, Dušan

Hudební terminologie ve slovníku Kašpara Vusína

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. H, Řada hudebněvědná. 1999, vol. 48, iss. H34, pp. [19]-27

ISBN 80-210-2346-5

ISSN 1212-0391

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/111882>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MILOŠ ŠTĚDRŮN – DUŠAN ŠLOSAR

HUDEBNÍ TERMINOLOGIE VE SLOVNÍKU KAŠPARA VUSÍNA

Jistou představu o slovní zásobě údobí barokního, a tím východisko pro naše pozorování hudební terminologie té doby nám může poskytnout dílo Kašpara Vusína *Dictionarium von dreien Sprachen, Deutsch, Lateinisch und Böhmisch*, jehož 1. vydání nese vročení 1700. Do nedávné doby literární historie toto lexikografické dílo posuzovala většinou negativně. Už Ottův slovník naučný (díl 26, s. 1077) tvrdí: „...V. podle vzoru Rosova vynalézal nová slova: hlubozník (basa), měsícopis (kalendář), čudnice (kuchyně), vonocit (nos), spěšnověd (pošt mistr), tahohubka (dýmka) atd. a připravoval tak půdu Pohlovi a Šimkovi. Jen neohroženému zakročení Dobrovského bylo děkovati, že těmito novotami nenastala propast mezi obrozující se řečí spisovnou a řečí lidu, pro vývoj našeho obrození tak nebezpečná. Přes tyto chimaerické novoty a neúplnost slovník V-ův dočkal se trojího vydání v době, jež neměla nic lepšího.“ Negativní hodnocení pak neopodstatněně vystupňovává Masarykův slovník naučný (VII, s. 763): „Z té rodiny pocházel snad i Kašpar V. v Praze, ... vydavatel vl. novotářského slovníku, plného libovolně tvořených slov...“ Ve skutečnosti však nacházíme nevelký počet neologismů jen v německo-české části Vusínova slovníku. Jsou to kalky německých pojmenování, které mají zřejmě dokumentovat výrazovou rovnocennost češtiny s němčinou (např. kompozita *kravopastýř*, *noskord*, *hla-vošpičarý*, *doluhoditi*...). V česko-německé části je však jako hesla nenacházíme. V 1. vydání z r. 1700, s nímž pracujeme, není ani jeden z výrazů vytyká-ných v Ottově slovníku, a to ani v německo-české, ani v česko-německé části. Mimochodem, Dobrovský se ve svých *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur* (1792) o Vusínovi vůbec nezmiňuje, v jeho předmluvě k slovníku Tomsovu (1791) žádná výhrada vůči Vusínovi není a v předmluvě svého německo-českého slovníku (1821) Dobrovský vytyká Vusínovi drobné nepřesnosti, nikoli však neústrojně neologizování. V podtitulu Vusínova slovníku se tvrdí: „Alles richtig in einem Alphabet aus unterschiedlichen Büchern und Dictionari- en sambt ihrer Art und Genere fleißigermassen zusammengetragen.“ Spíš než na indexu ke Komenského spisu *Ianua*, jak tvrdí Ottův slovník naučný

v citovaném hesle Vusín, je však tento slovník založen na lexikografických dílech Veleslavínových. Přesvědčuje nás o tom shoda řady hesel z námi sledovaného významového okruhu, a to zároveň s jejich synonymy. Některé souvislosti pak nasvědčují tomu, že Vusín přebíral celá terminologická „hnízda“ ze Syn-tagma musicum M. Praetoria. Pokud Praetorius píše např. „...Etliche aber mit hölzen Klöppeln intoniert, als: *Sambuca, Barbytus, ein Hackbrett* (Praetorius II, 5)“, je Vusínův ekvivalent „hudebný nástroj (tříhranný) *sambuca, barbitus, das hackbrett*“ spoluurčen Praetoriem, popřípadě jinými jím ovlivněnými kompennidii. Proto tak jako při mapování terminologie ve slovníku Tomáše Rešela (Šlosar, D. – Štědroň, M. 1998) srovnáváme důsledně s Praetoriovou hudební encyklopedií i zde (označujeme ji S I-III).

Ve shodě s Veleslavínem uvádí Vusín řadu názvů konkrétních substancí z oblasti hudby: nástrojů, jejich částí, hráčů a jejich činností. Termíny námi podtržené jsou nadto doloženy i u Komenského, a představují tedy už stabilizovanou složku hudební terminologie.

buben

bubeník

bubnovati (syn. *na buben bítí*)

cimbál

cink

citera (u Veleslavína *cithara*)

drndačka

dudy (syn. *kejdy*)

dudař (syn. *kejdař*)

fletna

harfa

harfenik

hlahol

hlučení

hluk (syn. *jekot*)

housle (syn. *housličky*)

housličky ustní (syn. *drndačka*)

housti

hudec

chřestačka

chřestění

jazejček

jekot

kantor (syn. *zpěvák*)

kapellemistr (syn. *vrchní správce kůru*)

kejdy (syn. *dudy*)

kejdař (syn. *dudař*)

klavikord

klavíře

kozmicí zpívati „*hirquitallire*“, „*grob oder mannlich reden oder singen*“

loutna

loutenk

nástroj hudební

nástroj tříhraný (syn. sambuca)

píseň

písníčka

písač (syn. pištěc)

písačka „tubicina“

pišťala (syn. pišťalka)

pištěc

pozoun (syn. *trouba měděná*)

pouzdro na pišťaly

roh křivý (syn. šalmaje)

roh pastuší

smyčec

strůna

šalmaje (syn. pozoun, křivý roh)

trouba (syn. pozoun)

troubení

troubiti

zhůru troubiti (syn. lermo dychtětí) „classicum canere“, „lärmten blasen“

trubač

trubiroh

varhany

varhanický instrument

varhaník

zpěv

zpěvák (syn. *kantor*)

zvon

zvonček

zvonec

žalm

žaltář

žaltář o desíti strúnách čtverhraný

žaltářník

Termínů, které jsou u Vusína doloženy proti Veleslavínovi navíc, je menší počet; podtržené znal už Komenský:

basa

brumajzl (syn. drndačka)

bouchačka

cívka

cvíčiti se

fletnář

gamba (syn. malá basička)

gargara (syn. klokačka)

hudebný nástroj tříhranný

hudec k tanci

instrument muzikální (syn. nástroj hudebný)

kloktačka (syn. gargara)

količek na houslích (syn. hřebíček)

kolovrátek (syn. muzikální hudba)

kolovratní hudec

kozmiče (syn. kozmička)

mundstuk

pění kůr

poslouchač

pozpěvovati

prkna od měchu

trouba pastýřská

trubice (syn. trůba „fistula“)

tříhraník

ventyl v trubách

vrchní správce kůru (syn. kapellmistr)

zpěv na hlasy (syn. nota) „modulatio, numerus“, „die Weiß in der Musick“

zpěvavý (pták) „canora avis, oscen“, „Sing-vogel“

zvuk trouby (syn. troubení), „clangor“, „der Klang von Trompeten, Trompeten-schall“

Nové Vusínovy názvy hudebních nástrojů jsou dvojího druhu: přejetá pojmenování, jako *basa*, *brumajzl*, *gargara*, *gamba*, a názvy pravděpodobně nověji vytvořené, jako *malá basička*, *cívka*, *kolovrátek*, *trubice*, *tříhraník*, mezi nimi názvy vytvořené charakteristickým sufixem *-čka*, svědčícím o době vzniku, jako *bouchačka*, *drndačka*, *chřestačka*, *kloktačka* (kdežto *piskačka* u Veleslavína je ještě pojmenování hráčky). Nové názvy hráčů se odvozují nejčastěji sufixem *-ář/ář*: *dudař*, *kejdař*, *fletnář*. Vusínovy nově zavedené termíny, které nenalzáme u Veleslavína, mohou mít v některých případech jako východisko Praetoria a všechny jím ovlivněné další podoby vzniklé v průběhu 17. století. Z 27 termínů připadají v úvahu především ty Vusínovy názvy, které již dříve Praetorius převzal z latiny nebo italštiny, protože byly obecně vžité. U Vusína se jedná o slova: *basa*, *fletnář*, *gamba*, *instrument muzikální*, *kapellmistr*, *mundstuk*.

Z těchto Vusínem uvedených slov je *basa* u Praetoria předznamenána v mnoha spojeních (např. *Baß auff Subbasgeigen*, *Baß Bombard*, *Baßgeige*, *Basset Bombard* atd. – S II, S III). Česká pojmenování *fletnář* a *fletna* mají u Praetoria jak italskou, tak i německou podobu (např. *flauto*, *fiauto*, *floit*, *floiten*, *flauti*, *floite* – S II, S III). Také *gamba* má u Praetoria italskou podobu *Viola da gamba* (S II, S III). Velmi frekventovaný je u Praetoria okruh slov a spojení se základem *instrument* (např. S I: *Instrumentorum Musicorum distinctio et distributio*, S II: *Instrumentum, Instrument wie Teutsch (Welsch und Lateinisch) zu nennen*, nebo S III: *Instrumentalis Musica*). K obecnému

pojmenování *nástroj* (hudebný) přibývá tak mezinárodní *instrument* (muzikální). Vusínův *kapellemistr* navazuje na dlouhou tradici tohoto termínu u nás v souvislosti s činností rudolfinské kapely a navazujících institucí a aktivit. Už Praetorius mnohokrát připomíná jak italský základ *capella*, tak i četné německé obměny (např. *Capelmaisters Ampt bey den Vocal und Concertat-Stimmen – S II*). Také německé slovo *mundstuck* je běžně rozšířeno a užíváno od Praetoriových dob a snad i dříve. Na tuto tradici mohl navázat i Vusín nebo kompendia, z nichž čerpal své informace. Každopádně má Praetorius (S III) nejméně dva výskyty: „...*Mundstück am Zincken... Mundstück lenglich und schmal geben in Schnarwercken einen lieblichen Resonans...*“

Název *kozmic* (syn. *kozmička*) je znám už od Veleslavína ze spojení *kozmicci zpívati*. Etymologický slovník Machkův vyslovuje domněnku, že původní motivací názvu je podobnost s kozím hlasem : *kozmičeti* „kozím hlasem ječeti“ (tak rekonstruované znění uvádí Jungmann). Název dokládá i Komenský a Rosa.

Spojení *kolovratní hudec* svědčí o tom, že pojmenování hráče *hudec* není ještě specializováno na nástroje smyčcové; z názvů osob jsou nově doloženy *fletnář* a *poslouchač*.

Abstraktní složka hudební terminologie zachycená ve Vusínově slovníku je poměrně chudší, přesto svědčí o jisté kontinuitě i v 17. století. Ve shodě s Veleslavínem uvádí Vusín tyto termíny (podtržené jsou doloženy i u Komenského):

díl neb dýlka „intervallum“, „Weite zwischen Dingen“

hlasitý „sonorus“, „laut“

hra (syn. *hraní*) „ludus vel lusus“, „Spiel, Spielen“

hřmot (syn. *znění*) „strepitus, fragor“, „Knall, Gethön“

jekot (syn. *ohlas*) „echo“, „widerschallende Thon, Widerschall“

kvarta

kvinta

melodye (syn. *způsob zpěvu*) „modus, melodia“, „die Weiß eines Gesangs, Melodien“

mlčení v zpěvu (syn. *pausa*) „pausa“, „eine Pause oder Stillhalten in Gesang“

nesrovnání hlasu (syn. *skřípení*) „disonantia“, „Unüberstimmung“

obrazení zvuku (syn. *odpovídání hlasu, jekot*)

odpovídání hlasu (syn. *obrazení zvuku, jekot*)

opětovati „repetere“, „widerholen“

pausa (syn. *mlčení v zpěvu*) „pausa“, „eine Pause oder Stillhalten im Gesang“

rytm „rhythmus“, „ein Reim“

skřípení (syn. *nesrovnání hlasu*) „dissonantia“, „Unübereinstimmung“

spoluznění „consonantia“

srovnání hlasův (syn. *znění*) „symphonia, harmonia, concertus“

umění (syn. *povědomost, umělost*)

znění (syn. *hřmot*) „strepitus, fragor“, „Knall, Gethön“

znění hlasů pěkné „concinnitas, modulatio“, „Vollautung“
znění libé „euphonia“, „wohl-lautend, annehmliche Klang“
zvučeti „clangere“

zvuk

K nově doloženým abstraktním termínům, u Veleslavína ještě nezachyceným, patří:

ceremonie (syn. *zdvořilé činy aneb zřídka konané spůsoby*) „ceremonia“, „Ceremonien“

dlení (syn. *prodlívání, průtah, odklad*) „mora, dilatio, prolatio“, „Aufschub, Verzug“

hloub (syn. *hloubě, hlubokost*) „profunditas“, „die Tiefe“

komedie (syn. *divadlo obecní*) „comoedia“, „Comedy, ein offentliches Freudenspiel“

libé znění „euphonia“, „wohl-lautend, annehmliche Klang“

libost (syn. *libeznost, příjemnost*) „beneplacitum, lubentia“, „Gefallen, Wohlgefallen“

líbozpěv (syn. *písň z veršů složené*) „carmen“, „ein annehmlich Gesang“

ohlas (syn. *jekot*) „echo“, „der Thon, Schall, Widerhall“

předpisk „praeludium, praeambulum“, „Eingang in der Music“

přítovaryšiti se „associare se“, „sich zu gesellen, sich zuschlagen“

rozlíhati „resonare“

rytmové smyšlení „poema“

skladač (syn. *skladatel*) *veršů* (syn. *vršovec*) „poeta“, „ein Poet, Dichter“

skladatel kněh (syn. *spisovatel*) „scriptor“, „Schriftsgelehrter“

skládati „componere“, „zusammenlegen“

sladká píseň „melodia“, „liebliches Lied“

smutná hra (syn. *smutná kratochvíle*) „tragedia“, „ein Trauer-spiel“

spisovatel (syn. *skladatel kněh*)

spoluznění libé „harmonia grata“, „consonantia“, „liebliche Übereinstimmung“

spoluzpívání (syn. *společný zpěv*) „symphonia“, „Simphonie, Zusammenstimmung“

umění (syn. *povědomost, umělost*)

veselí (syn. *kratochvíle*)

vytvářitelkyně „imitatrix“

zníti (syn. *zvičeti*)

zpěv společný „symphonia“

zpěvu umění (syn. *musica*) „ars canendi“, „Singkunst“

K názvům motivace onomatopoické patří tyto (podtržena jsou pojmenování doložená už u Komenského; za lomítkem / jsou uvedeny některé frekventované nebo důležité odvozeniny) :

bečeti

blekotati / blekotný

bouchačka

brblati
 bručeti
břínkati
 bublati
 bučeti
 bukati / bukač
bzdění / ubzdnutí
 cinkání
cyrlíkati (syn. švířínkati)
 dechnutí (syn. dchnutí, dejchání)
dejmati (syn. dmejchati)
 drndačka (syn. housličky ustní)
drkotání (syn. strachování)
foukati
fučeti
gagati
 ječení / jekot
jikání osla
 hafati
 hřestati
hřmot / hřmotný (syn. zvučný)
 hučeti
hvízdati
hykati
chechtati se / chechtání (syn. veliký smích)
chlemtati (syn. chlamcati)
 chramostiti se
chrápati
chraptiti
chrkati / odchrkati, odchrkávati
chrochcení svinské
chropot
 chrupání ve snách
 chřapavý / chřapavost
chřestění / chřest, chřestačka / hřestačka
 klapati / klapnouti
 proklektávati hrdlo
 klokačka
kokrhati
 koktavý
krakati
krkati
křehotati
 kuckati
kukati / kukačka

kvakati

kvíčeti

kvílití

lkáti

pískati / písknouti, pištěti, pištěc, píškač, píškačka, píšťala

prděti / prdnutí, uprdnutí

reptati

řechtati / řehotati

řičení slonové

řičeti

řvátí

sipěti

sipěti

skučeti

srkati

syčeti

šeplavý „bloesus“, „Lispler“

šeptání

škrabati

škřečeti

škřípení (syn. škřehot)

škřípěti

šoustati (syn. šustěti)

štěbetati / štěbetný (syn. žvavý)

štěkati / štěkání (syn. štěkot), štěkavka, štěkavec (syn. jazykotepec)

štkáti

šustěti (syn. chřestěti, hučeti) / šustnouti, šust (syn. šept)

šveholiti jako vlaštovice

švířinkati jako vrabec (syn. cvrlikati)

tleskání

třeskot

vejskati

vejti

vrčeti jako pes

vřeštěti

vrzati

vzdychání (syn. lkání)

Jistě mnoho z těchto onomatopoických sloves a dějových jmen existovalo v běžném jazyce už dříve, jak ostatně svědčí převládající koincidence s Komenským. Upozornujeme tu na ně jen proto, že představovala přirozenou základnu pro postupnou terminologizaci.

Hudební terminologie ve slovníku Kašpara Vusína překvapivě málo obráží hudební praxi druhé poloviny 17. století. Zdá se, že tyto aspekty lexikografa nezajímaly, protože je mohl považovat za příliš efemérní a málo vžitě. To nás

vede k přesvědčení, že rozmezí od konce 17. století do Dobnerovy doby bude třeba zachytit formou co nejdetailnějších sond, jaké umožní dobové prameny. Veliký praktický rozvoj a ohlas české hudebnosti první poloviny 18. století k tomuto úsilí přímo vyzývá.

LITERATURA

- DOBROVSKÝ, J.: *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur*. Praha 1792.
 MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957.
 Ottův slovník naučný. Praha 1888–1908.
 PRAETORIUS, M.: *Syntagma musicum I-III, 1615–1619*, reedice GURLITT, W., Kassel-Basel-London 1986.
 ŠLOSAR, D. – ŠTĚDRŮN, M.: Česká hudební terminologie v díle J. A. Komenského. SPFFBU, H 27–28, 1992–1993, 17–43.
 ŠLOSAR, D. – ŠTĚDRŮN, M.: Hudební termíny ve slovníku Tomáše Režela. SPFFBU, H 33, 1998, 71–82.
 Z VELESLAVÍNA, D. ADAM: *Nomenclator quadrilinguis, Silva quadrilinguis*. Praha 1598.
 VUSÍN, K.: *Dictionarium von dreien Sprachen, Deutsch, Lateinisch und Böhmisch*. Praha 1700.

MUSIKTERMINI IM WÖRTERBUCH VON KAŠPAR VUSÍN

Im Artikel werden Musiktermini behandelt, die im Vusíns Dictionarium von dreien Sprachen, Deutsch, Lateinisch, und Böhmisch (Prag, bey Caspar Wussin, 1700) enthalten sind. Das Material wird in drei Gruppen zergliedert: 1. konkrete Benennungen von Instrumenten, Spieler und ihrer Tätigkeiten; 2. Benennungen der abstrakten Begriffe vom Bereich der Musik; 3. Benennungen eines onomatopoetischen Charakters. Termini dieser Gruppen wurden mit dem Material der Enzyklopädie *Syntagma musicum I, II, III (1615–1619)* von Michael Praetorius konfrontiert. Die Autoren vergleichen Musiktermini im Wörterbuch von Kašpar Vusín ferner mit der terminologischen Tradition der Tschechischen Lexika und Quellen des 16. und 17. Jahrhunderts (Vesleslavin, Comenius). – Vusíns Wörterbuch reflektiert leider nur sporadische von den reichen Existenzformen der Musik in den damaligen tschechischen Ländern. Es wäre deswegen wünschenswert, künftig die historischen Quellen des Zeitraumes 1700–1760 ausführlich zu erforschen, um weitere Belege tschechischer Benennungen von damaligen zahlreichen und verdienstvollen musikalischen Aktivitäten zu finden.

